

AZƏRBAYCAN MÜHACİRƏT MƏTBUATININ FORMALAŞMASINDA MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ROLU

Esmira İsmayılova

filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

Lənkəran Dövlət Universiteti

<https://ORCID.org/0000-0002-1342-975X>

esmira.ans@mail.ru

Xülasə

Mühacirət dövrü 150 yaşlı Azərbaycan milli mətbuatının ən az öyrənilmiş sahəsidir. Milli mətbuatımızın mühacirət tarixinin sistemli şəkildə öyrənilməsi istər jurnalistika, istərsə də tarix baxımından olduqca əhəmiyyətli olduğundan son onilliklərdə bu sahəyə diqqət artırılıb. Xatırladaq ki, Azərbaycan mühacirət mətbuatının kompleks, elmi-tədqiqat nöqteyi-nəzərindən araşdırılmasına ancaq 1991-ci ildə Sovetlər Birliyi rəsmi olaraq dağıdıldıqdan və Azərbaycan Müstəqillik Aktını qəbul etdikdən sonra şərait yaranıb və bu istiqamətdə tədqiqatlara start verilib.

Açar sözlər: M.Ə.Rəsulzadə, mühacirət mətbuatı, repressiya dövrü, millilik, müasirlik, vətən həsrəti, azadlıq ideyaları.

THE ROLE OF MUHAMMED EMIN RASULZADEH IN THE FORMATION OF THE AZERBAIJANI IMMIGRATION MASS MEDIA

Esmira Ismayilova

Lankaran State University

Abstract

The immigration period is the least studied area of the 150-year-old Azerbaijani national press. Since the systematic study of the history of immigration of our national press is of great importance both from the point of view of journalism and history, increased attention has been paid to this area in recent decades. It should be noted that the conditions for a comprehensive scientific study of the Azerbaijani immigration press became possible only after the official collapse of the Soviet Union in 1991 and the adoption of the Act of Independence by Azerbaijan, which marked the beginning of research in this direction.

Key words: M.A.Rasulzadeh, immigration mass media, period of repression, nationality, modernity, homesickness, ideas of freedom.

РОЛЬ МУХАММЕДА АМИНА РАСУЛЗАДЕ В ФОРМИРОВАНИИ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИМИГРАЦИОННОЙ ПРЕССЫ

Эсмירה Исмаилова

Ленкоранский государственный университет

Резюме

Имиграционный период – наименее изученная область 150-летней азербайджанской национальной прессы. Поскольку систематическое изучение истории иммиграции нашей национальной прессы имеет большое значение как с точки зрения журналистики, так и истории, в последние десятилетия этому направлению уделяется повышенное внимание. Следует отметить, что условия для комплексного научного изучения азербайджанской иммиграционной прессы стали возможными только после официального распада Советского Союза в 1991 году и принятия Азербайджаном Акта о независимости, что стало началом исследований в этом направлении.

Ключевые слова: М.А.Расулзаде, иммиграционная пресса, период репрессии, национальность, современность, тоска по родине, идеи свободы.

Giriş/Introduction

Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında və mətbuatında mühacirət dövrünün tədqiqinə XX əsrin 80-ci illərindən başlanılıb. Həmin illərdə daha demokratik xəttə xidmət edən bəzi mətbu orqanlarda ayrı-ayrı məqalələr nəşr olunsada, sistemli şəkildə yazılmış elmi-tədqiqat işlərinə və monoqrafiyalara rast gəlinmir. Keçmiş sovet dönmindəki ideoloji-siyasi qadağalar Azərbaycan siyasi mühacirətinin zəngin ədəbi-elmi irsini həqiqət müstəvisindən araşdırmağa imkan verməmişdir. 1991-ci ildə Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra digər sahələrdə olduğu kimi, ədəbiyyatşünaslıq elmində də canlanma yaranıb. Amma həmin vaxt ölkədə yaşanan ictimai-siyasi, iqtisadi böhran bu istiqamətdə işlərin təşkilinə təsirsiz qalmayıb. Bütün maddi çətinliklərə baxmayaraq, “1991-ci il aprelin 1-dən 6-dək Azərbaycan EA (indiki Azərbaycan MEA) Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun, Azərbaycan Yazıçılar Birliyinin, “Vətən” Cəmiyyətinin, Azərbaycan Milli Yaradıcılıq Qurumunun və Ankaradakı Azərbaycan Kültür Dərnəyinin Bakıda birgə təşkil etdikləri

“Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı” Beynəlxalq elmi simpoziumu bu istiqamətdə araşdırmalara müəyyən təkan verib. Mühacirət dövrü ədəbiyyatının və mətbuatının sistemli araşdırılması 2013-cü ildə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı şöbəsi yaradıldıqdan sonra həyata keçirilib. Həmin il institutun təşkilatçılığı ilə “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: reallıqlar, problemlər, vəzifələr” mövzusunda ikinci beynəlxalq elmi konfransının keçirilməsi, 2016-cı ildən “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası” kitablar seriyasının nəşrinə başlanılması öz müsbət təsirini göstərib.

Qeyd edək ki, “Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı kitabxanası” seriyasından ilk kitab “Məhəmməd Əmin Rəsulzadə. Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr” I cild olub. Kitabda Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin banilərindən biri Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin mühacirət dövrü yaradıcılığı yer alıb. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin həyatının ikinci mühacirət dövründə (1922-1955) qələmə aldığı bədii əsərləri, elmi-publisistik məqalələri, resenziyaları, “Azərbaycan Cümhuriyyəti”, “Qafqaziya türkləri” monoqrafiyalarının uyğun fəsiləri və s. toplandığı kitab təkcə bu mütəfəkkir ədibin yaradıcılığının öyrənilməsində deyil, eyni zamanda, Azərbaycan ədəbiyyatının xaricdə araşdırılması məsələlərinin, bir çox ədəbi-tarixi faktların, ictimai-siyasi gerçəklərin tədqiqi üçün də dəyərli mənbədir. İsa Həbibbəylinin kitaba yazdığı ön sözdə deyilir: *“Taleyin hökmü ilə müxtəlif ölkələrdə siyasi mühacir həyatı yaşamağa məcbur olsa da, o, millət, Vətən və dövlət idealına sədaqətli olmağın parlaq nümunəsini göstərmişdir. M.Ə.Rəsulzadə Türkiyədə, Polşada, Fransada, Almaniyada, Rumuniyada müxtəlif rejimlərin mürəkkəbliyi içində həmişə Azərbaycanın müstəqilliyi idealını axıradək nəinki siyasi maraqlarından, hətta şəxsi həyatından da ucada saxlamağı bacarmış, Azərbaycan siyasi mühacirətinin görkəmli liderlərindən biri kimi qəbul edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi- elmi irsi də çoxcəhətli və zəngindir. O, Azərbaycanda siyasi publisistikani formalaşdırmış, “Azərbaycan Cümhuriyyəti” əsəri ilə cəmiyyətsüənslüğün təməlini yaratmışdır”* [Rəsulzadə, 2016:7].

Rəsulzadənin elmi-tənqidi və bədii irsi. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə ölkəmizin tarixinə görkəmli dövlət və ictimai-siyasi xadim, publisist, dahi mütəfəkkir, milli ideoloq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin (1918-1920) banilərindən və Azərbaycan siyasi mühacirətinin liderlərindən biri kimi daxil olub. Azərbaycan milli istiqlal hərəkatına başçılıq edən M.Ə.Rəsulzadənin “Bir

kərə yüksələn bayraq, bir daha enməz!” fikri XX əsrdə Azərbaycanda müstəqillik hərəkatının şüarı kimi səslənirdi.

XX əsrin 50-ci illərinin ortalarına qədər Azərbaycan milli hərəkatının və siyasi mühacirətinin şəriksiz öndəri, böyük mütəfəkkir və siyasət adamı M.Ə.Rəsulzadənin xalqımızın mənəvi mədəniyyət tarixində özünəməxsus rolu və yeri vardır. Onun zəngin ədəbi-elmi irsi, o cümlədən, mühacirət dövründəki publisistik yaradıcılığı bədii, siyasi, ideoloji dəyərinə görə bu günümüzdə də əhəmiyyətlidir, dəyərlidir.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan tarixinin XX əsrinin ilk onilliklərində böhranlı geosiyasi şəraitdə ölkədə müstəqillik ideallarının gerçəkləşməsi və milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsi yolunda böyük xidmətlər göstərmiş parlaq şəxsiyyət olduğu şəksizdir. Onun istiqlal məfkurəsi öz mənbəyini doğma xalqının çoxəsrlik yaddaşında kök salmış milli azadlıq düşüncəsindən aldığına görə M.Ə.Rəsulzadənin dövrün salnaməsinə çevrilən publisistik, siyasi, ədəbi-tənqidi və elmi irsi Azərbaycanın fikir və düşüncə tarixində xüsusi çəkiyə malikdir. Uzun illər ərzində müstəqil Azərbaycan arzusu ilə yaşamış və mübarizə aparmış bu unudulmaz millət fədaisinin bədii-publisistik irsini, mühacirət dövründəki fəaliyyətini araşdırmaq istəyimiz də M.Ə.Rəsulzadə şəxsiyyətinə olan böyük sevgidən doğur, dərin hörmətin təzahürüdür.

“Azərbaycançılıq M.Ə.Rəsulzadənin dünyanın müxtəlif dillərində çap olunmuş onlarla kitabının və yüzlərlə məqaləsinin, publisistik və bədii əsərlərinin mərkəzindən keçən ana xətt – istiqlal işiğidir” [Şəmsizadə, 2024]. M.Ə.Rəsulzadənin siyasi-ideoloji görüşlərini təhlil edərkən görünən əsas məqam odur ki, azərbaycançılıq onun üçün vətənçilikdən də geniş siyasi anlayışdır, istiqlal uğrunda mübarizə aparan bir millətin birlik formasıdır, öz keçmişinə və dünyaya vahid münasibət baxışıdır. M.Ə.Rəsulzadənin öz təbircə desək: *“Avropalılardan patriot termini ilə ifadə etdikləri anlam bizim millətçi sözü ilə anlatmaq istədiyimiz sözün eynidir”* [Şəmsizadə, 2024]. Beləliklə, onun görüşlərində millətçilik şovinizmdən yüksəkdə duran, vətənevərlik, vətənkeşlik qaynağından – azərbaycançılıqdan doğulan tarixi-siyasi bir anlayışdır. Millətçiliyin əsasında milli birlik, milli istiqlalçılıq dayanır. Ona görə də azərbaycançılıq istiqlal ideologiyasıdır. “Milli əxlaq” (1952) məqaləsində isə mütəfəkkir milli birliyin qorunmasını – milli əxlaqın başlıca şərti hesab edərək yazır: *“Azərbaycan istiqlalının kökü azəri türkünün çarizmə qarşı davam etdirdiyi milli kültür mübarizəsidir. Bu mübarizəni o, təkbaşına deyil, özüylə eyni bələyə mübtəla olan digər türk elləri ilə bərabər olaraq davam etdirməlidir”* [Şəmsizadə, 2024].

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mühacirət mətbuatının yaradıcısı kimi. Milli-qurtuluş hərəkatının ideoloqu, publisist, redaktor Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan mühacirət mətbuatının formalaşmasında rolu danılmazdır. Onun zəngin publisistik irsi millətin ictimai, siyasi, elmi, bədii, mədəni dünyagörüşünün təşəkkülünə əvəzsiz töhfədir. Məlumat üçün deyək ki, M.Ə.Rəsulzadə 31 yanvar 1884-cü il tarixdə Bakının Novxanı kəndində anadan olub. İlk təhsilini atasından alan Məhəmməd Əmin sonra S.M.Qənizadənin müdir olduğu ikinci “Rus-müsəlman” məktəbində oxuyub, buranı bitirdikdən sonra təhsilini rus dilində Bakı texniki məktəbində davam etdirib. İlk gənclik illərindən siyasi fəaliyyətə qoşulan M.Ə.Rəsulzadə 1902-ci ildə “Müsəlman gənclik təşkilatı”nı yaradıb (Sonralar təşkilatın adı dəyişilərək “Müsəlman demokratik “Müsəvat” Cəmiyyəti adlandırılmışdır). Gənc Məhəmməd Əmin publisistik fəaliyyətinə də bu illərdə başlayıb və ilk məqalələrini “Şərqi-Rus” qəzetində çap etdirib.

Ədəbi aləmə 1903-cü ildə “Şərqi-rus” qəzetində dərc olunan “Müxəmməs” şeiri ilə gələn M.Ə.Rəsulzadə jurnalist fəaliyyəti ilə sonralar Azərbaycan mətbuatının ən ünlü simalarından biri kimi tanınmağı bacarıb. Araşdırma mövzumuz bu böyük şəxsiyyətin mühacirət dövrü yaradıcılığı olduğu üçün tədqiqatımızı bu istiqamətdə davam etdirəcəyik. Xatırladaq ki, Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ilk mühacirət dövrü 1909-cu ildən başlanıb. Bakıdakı siyasi təqiblərdən və həbs təhlükəsindən çıxış yolu kimi İrana getməyi seçən M.Ə.Rəsulzadə burda da siyasi və jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirib, Tehrandə “İrani-nou” qəzetinin əsasını qoyub, siyasi, elmi, bədii düşüncələrini qəzetdə çap etdirdiyi yazılarında əks etdirib. 1911-ci ildə təqiblər üzündən Tehrandan İstanbula getməyə məcbur qalan M.Ə.Rəsulzadə fəaliyyətinə bu şəhərdə davam edib, İstanbulda “İttihad və tərəqqi” təşkilatının rəhbərləri ilə əlaqə qurub, “Türk ocağı” cəmiyyətinə üzv olaraq cəmiyyətin mətbu orqanı olan, 1911-ci ilin noyabr ayından nəşr edilən “Türk yurdu” jurnalı ilə əməkdaşlıq edib. *“Bu dövrdə o, “İran türkləri” və “İran tarixçeyi-inqilabi” silsilə məqalələrini yazmış, Şeyx Cəmaləddin Əfqaninin “Vəhdəti-cinsiyyə fəlsəfəsi” əsərini farscadan, “Rus ədəbiyyatı nümunələri” hekayələr toplusunu ruscadan türkcəyə çevirərək nəşr etdirmişdir”* [Sultanlı, 1998:71].

1920-ci ilin aprelində Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra M.Ə.Rəsulzadə ölkədən qaçmağa məcbur olub və bu tarixdən də həyatının ikinci mühacirət dövrü başlayıb. Tədqiqatçılar bu dövrün özünü 3 yerə ayırırlar: 1-ci dövr 1923-1930 illərin Türkiyə, 2-ci 1931-1949-cu illər Avropa, 3-cü 1949-1955-ci illər yenidən Türkiyə dövrü hesab edilib.

M.Ə.Rəsulzadə “Yeni Qafqasiya”, “Odlu yurd”, “Azərbaycan” dərgilərini müxtəlif vaxtlarda nəşr etməklə yanaşı, Azərbaycan mühacirətinin nəzəri və praktik cəhətdən təşkilatlanmasında da əməli fəaliyyət göstərmiş, maraqlı publisistik məqalələr yazmışdır. Həmin illərdə yazdığı əsərlərdə təkcə Azərbaycanda deyil, eyni zamanda keçmiş ittifaq ölkələrində gedən ictimai-siyasi prosesləri analiz edərək siyasi qiymətini vermişdir. “Görkəmli ideoloqun burda dərc olunan “Azərbaycan Cümhuriyyəti; keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti”, “İstiqlal məfkurəsi və gənclik”, “Rusiyada siyasi vəziyyət”, “Milliyyət məsələsində bolşevik nəzəriyyə və əməliyyatları”, “Bolşeviklərin Şərqi siyasəti”, “İxtilalçı sosializmin iflası və demokratiyasının gələcəyi”, “Qafqasiya türkləri” və s. onlarla əsərində mövcud siyasi durumu obyektiv təhlil etməklə yanaşı, gələcəyə yönəlmiş fikirləri də geniş yer almışdır” [Əhmədli, 2017:241-242].

Azərbaycan mühacirət jurnalistikasının ilk tədqiqatçılarından olan M.B.Məmmədzadə *“Milli qurtuluş hərəkatının ideoloqu və lideri M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur”* qənaətindədir [Tahirli, 2002:11]. “Yeni Qafqasiya”da Həsən bəy Zərdabinin təsis etdiyi “Əkinçi” qəzetinin 50-ci ildönümü münasibətilə dərc etdirdiyi “Azərbaycan mətbuatının şanlı xatirəsi” məqaləsində də (№9 (57) 1926-cı il) böyük qələm sahibi mətbuatın cəmiyyətdə roluna işarə vuraraq yazmışdır: *“Milli şüur bir milliyyət içərisindən çıxan rəhbər zümranin digər zümərə və fərdlərlə daimi və üzvü bir münasibət və ixtilat təmin etməsilə doğar. Qəzetlərin bu xüsusdakı rolu aşkardır”* [Tahirli, 2002:15-16].

M.Ə.Rəsulzadə Türkiyəyə gəldiyi ilk günlərdən üzləşdiyi çətinliklərə baxmayaraq mühacirəti birləşdirəcək bir təşkilat yaratmağı və mətbu orqan buraxmağı qarşısına məqsəd qoyub. Onun cəhdləri nəhayət ki, bəhrəsini verib, 26 sentyabr 1923-cü ildə rəhbərliyi altında ərəb əlifbası ilə 16 səhifəlik ədəbi, ictimai və siyasi məcmuə – “Yeni Qafqasiya” nəşr olunub.

Məlumat üçün deyək ki, jurnal İstanbulda, Çağaloğluda yerləşən Amedi mətbəəsində çap edilib. 16 səhifəlik jurnalın tirajı 200 nüsxə olub. Ərəb hərfləri ilə şəkilli, adətən, ayın biri və on altısı tarixlərində nəşr olunan jurnalın baş yazarı və təsisçisi M.Ə.Rəsulzadə ilk saylarda adını gizlətsə də, sonrakı saylarda açıq imza ilə yazmışdır. Jurnalın ilk açılış yazısında “Atəş çalan Prometey”də Rəsulzadə məqsəd və məramını, platformasını açıqlayıb. Məqalədə yunan mifologiyasında odu tanrılardan oğurlayıb insanlara verən Prometey simvolik şəkildə Qafqaza, onun ciyərini parçalayan zalım quş isə Rusiyaya bənzədilir: *“Qafqasiyanın köksünü didən Rusiya imperiyası bir qartal deyilmə?”* [İsmayıl, 2018].

M.Ə.Rəsulzadənin müəllifi olduğu qəzətdə çap etdirdiyi məqalələrin mövzusunə gəlincə isə bunlar əsasən bolşevik həqiqətləri, Şimali Azərbaycanda

bolşevik siyasəti və repressiyaları, kəndli üsyanları, türk inqilabı, Rusiya-Türkiyə münasibətləri, Qafqaza aid məsələlər olub. Lakin bütün bu yazı və məqalələrin arxa fonunda həmişə kommunizmin tənqidi və ifşası dayanıb. M.Ə.Rəsulzadənin jurnalın nəşrinin 3-cü ilində yazdığı və kommunizmin elmi tənqidi olan “İxtilalçı sosializmin iflası” məqalələr seriyası dediklərimizin sübutudur. Xatırladaq ki, sonradan həmin məqalələr 1928-ci ildə İstanbulda ayrıca kitab şəklində “İxtilalçı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi” adı altında çap edilib.

Qeyd edək ki, Azərbaycan mühacirətinin 1928-ci ildən etibarən ardıcıl olaraq nəşr etdirdiyi “Azəri türk”, “Odlar yurdu”, “Bildiriş”, “Azərbaycan yurd bilgisi”, o cümlədən türkünstanlıların İstanbuldakı “Yeni Türkünstan”, İdil-Ural türklərinin Berlindəki “Yeni yul” jurnalları “Yeni Qafqaziya”nın mənəvi varisləri kimi yolunu davam etdiriblər.

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin Azərbaycan mühacirət mətbuatının formalaşmasında rolu. Mühacirətşünas alim, M.Ə.Rəsulzadə irsinin araşdırıcılarından olan Abid Tahirli ədibin jurnalistlik fəaliyyətini yüksək dəyərləndirir: “M.Ə.Rəsulzadə publisistikasının səciyyəvi, daha qabarıq nəzərə çarpan, sabit, dəyişməz cəhətini üç sözlə xarakterizə etmək olar: inam, cəsəret və qətiyyət. Bəli, Azərbaycan istiqlalına inam, sovet rejimi və ideologiyasına qarşı cəsəretli və qətiyyətli mübarizə M.Ə.Rəsulzadə yaradıcılığının əsas qayəsini təşkil edir: *“İstismar və istila əməlinə bulunan hər hansı rus imperializminə düşməniz. Bunu biz bu imperializmin keçmişinə, indisinə olduğu kimi gələcəyinə təşmil etməkdən zərrə qədər çəkinməyirik! Və əminik ki, ... tarix bizi ittiham etməyəcək!”* [Tahirli, 2002:31].

M.Ə.Rəsulzadənin fəaliyyətində və yaradıcılığında onun vahid Qafqaz birliyi ideyası mühüm yer tutur. Rus imperializmini Qafqaz xalqlarının ümumi düşməni hesab edən müəllif “Qafqaz birliyi şüarı altında” adlı məqaləsində yazırdı: *“Qafqaz birliyi!-Hal-hazırda bütün Qafqaz millətlərini ruhlandırان bir şüar, bax, budur. Çünki Azərbaycanın xilasını bütün Qafqazın xilasını ilə birlikdə təsəvvür oluna bilər... Qafqaz millətləri, birləşin! Birləşin, sıralarınızı möhkəmləndirin, milli bayraqlarınızla bərabər Qafqaz birliyinin bayrağını da yüksəldin! Bir daha təkrar edirəm, xilasımız bundadır!”*. Tarix və Qafqazdakı bugünkü durum M.Ə.Rəsulzadənin söylədiklərinin nə qədər doğru olduğunu göstərir [Tahirli, 2002:31-32]. “May günləri” adlı məqaləsində M.Ə.Rəsulzadə Qafqaz Konfederasiyasını “doğru yol”, Qafqazdakı milli hərəkatlara mənfi rəy bildirənləri “bədbinlər” adlandırır və qeyd edir ki, milli, dini və s. fərqlərə rəğmən qafqazlıların yaşadıkları tarixi müqəddaratındakı eynilik o dərəcədədir ki, onlarda vahid siyasi bir iradənin yaranması zəruri olur [Tahirli, 2002:33].

M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan mühacirlərinin Berlində nəşr etdikləri “İstiqlal” qəzetinin redaktoru kimi fəaliyyətini xüsusi qeyd etməyə dəyər. Xatırladaq ki, qəzetin ilk sayı 1932-ci ilin yanvarında çap olunmuş, 1934-cü ilin sonuna qədər nəşri davam etmişdir. İkinci nömrədən başlayaraq, “İstiqlal”, “İnsanlara hürriyət, millətlərə istiqlal” şüarı ilə çıxan qəzətdə verilən yazılarda dövrün bütün vacib məsələlərinə toxunulub. Qəzetin ilk sayında M.Ə.Rəsulzadə “Boğulmayan səs” adlı yazısında qəzetin məqsəd və məramını açıqlayaraq Azərbaycan mühacirlərinin Türkiyəni tərk etməsi, onların İstanbuldakı nəşrlərinin fəaliyyətini dayandırması haqqında ürəkaçığı ilə məlumat verərək yazır: *“Mütaliənizə təqdim olunan bu qəzet müqəddəs bir idealın müdafiəsinə yüksələn bir səsi mədəni dünyaya çatdırmaq üçün nəşr olunur. Milli Azərbaycanın istiqlal davasının səsi – bax, bizə həyəcan verən bir nida”*... [Tahirli, 2002:85-86].

Abid Tahirli onun “İstiqlal” qəzetindəki yazılarını belə qruplaşdırır: *“Azərbaycan istiqlalı, xalqımızın tarixində və taleyində onun rolu, yeri, Azərbaycan uğrunda mücadilə, bu sahədə mühacirlərin qarşısında duran vəzifələr;*

- *Sovet rejiminin tənqidi;*
- *Dövlətlərarası münasibətlər və beynəlxalq münasibət;*
- *Antisovet mühacir təşkilatlar, onların fəaliyyətlərinin əlaqələndirilməsi;*
- *Müxtəlif nəşrlərə, onların müəlliflərinin mövqeyinə münasibət;*
- *Ayrı-ayrı xadimlərin həyatı və fəaliyyəti”* [Tahirli, 2002:87].

M.Ə.Rəsulzadənin publistik düşüncələrinə nikbin bir poetizm xasdır. O, 28 Mayı təsirli, poetik dillə belə vəsf edir: *“Bəli, 28 May Azərbaycan xalqının milliyət dövründən millət dövrünə keçdiyini təsbit edən bir tarixdir. Bu tarixdən etibarən Azəri türk xalqı ötdən bəri bəslədiyi milli məfkurəni, tamamilə təbəriir etdirmiş, hər nəyin bahasına olursa da, öz həyatını yaşamağa və yalnız özünə tabe olmağa əzm etmişdir. Milli həyatla yaşamaq, milli hakimiyyətə tabe olmaq, istiqlal, bax budur! İstiqlal qaranlıq səmamızda parlayan bir ulduz. Elə bir ulduz ki, çarizmin milliyətimizi təhqir ilə bəşəri hüququmuzu rədd edən qaranlıq idarəsini, vətəni haqlarımızı inkar ilə insani duyğularımızı alçaldan mənfur rejimini arxada buraxaraq, gözlərimizi doğan hürriyət günəşinin zərrin şölələrinə, milli həyatın işıqlı günlərinə doğru tevcih edir”* [Tahirli, 2005:140].

Mühacirətşünas alimlərin əksəriyyətinin qənaəti belədir ki, M.Ə.Rəsulzadə publisistikasının gücü onun faktlara əsaslanmasında və təbiiliyindədir. *“Hadisələri əlaqələndirmək, müqayisə etmək, aktuallıq baxımından dəyərləndirmək bacarığı M.Ə.Rəsulzadə qələmi üçün səciyyəvidir”* M.Ə.Rəsulzadə yazırdı: *Çar dövründəki senzura Azərbaycanı mətbuatsız buraxmışdı.*

Kommunist dövründəki işğal isə Azərbaycanı istiqlalından, mətbuatını da milli şüura xidmətdən məhrum etmişdir” [Tahirli, 2005:259].

Qeyd edək ki, 1949-cu ilin fevralında Türkiyədə “Azərbaycan Kültür Dərnəyi”nin yaradılmasından sonra ayrıca bir mətbuat orqanının fəaliyyətə başlaması zəruriyyəti yaranmışdı. M.Ə.Rəsulzadə bu ehtiyacı vaxtında hiss edərək “Azərbaycanın səsini duyuracaq, kommunizmin dünyaya gətirəcəyi fəlakəti anladacaq bir yayım orqanına ehtiyac duyulduğunu” bildirmiş, bu istiqamətdə fəaliyyət göstərmişdir. Onun gərgin əməyi sayəsində 1952-ci il aprelin 1-də “Azərbaycan” jurnalı “Birlik-Dirilikdir” başlığı ilə nəşr edilməyə başlanıb. 1952-1955-ci illərdə M.Ə.Rəsulzadənin jurnalda onlarla məqalələri çap edilib.

Azərbaycan Milli Qurtuluş Hərəkatının tanınmış ideoloqu M.Ə.Rəsulzadənin istər Türkiyədə, istərsə də Avropa ölkələrində Milli İstiqlal mübarizəsinin böyük salnaməsini təşkil edən dəyərli kitablar nəşr etdirməsini ayrıca vurğulamaq istəyirik. M.Ə.Rəsulzadənin XX əsrin 20-ci illərində Türkiyədə nəşr etdiyi ilk kitab “Azərbaycan Cümhuriyyəti-Keyfiyyəti-təşəkkülü və şimdiki vəziyyəti”(1923) adlanırdı. Ədibin Türkiyədə 1920-1930-cu illərdə çap etdirdiyi digər kitablar bunlardır: “Əsrimizin Siyavuşu” (1923), “İstiqlal məfkurəsi və gənclik” (1924), “Rusiyada siyasi vəziyyət” (1924), “Milliyət və bolşevizm” (1930).

Tarixçi alim Nəsiman Yaqublu M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövründəki fəaliyyətini yüksək dəyərləndirərək yazır: *“Azərbaycan-Türkiyə-Almaniya-Polşa əlaqələrinin mühacirət dövründə sistemli və əsaslı şəkildə formalaşmasında M.Ə.Rəsulzadənin xidmətləri danılmazdır. 1930-cu ildə M.Ə.Rəsulzadənin rus dilində Varşavada nəşr edilən “Panturanizm və Qafqaz problemi” kitabı, Parisdə yenə rus dilində çap olunan “Panturanizm haqqında” əsəri böyük əhəmiyyətə malik idi. Bu əsərləri ilə M.Ə.Rəsulzadə Avropa ictimaiyyətinə çox ciddi məlumatlar, tarixi bilgiler çatdırırdı. Avropalıları qeyri-dəqiq məlumatlarla çaşdırmaq istəyənlərə qarşı M.Ə.Rəsulzadənin yazdığı bu kitablar olduqca aktual idi*” [Yaqublu, 2011:134].

1938-ci ildə M.Ə.Rəsulzadənin Almaniyada almanca çap olunan “Azərbaycan problemi” əsərinin də mühacirət tarixinin öyrənilməsində rolu böyükdür. Həmin kitab sonradan Ankarada “Azərbaycan Kültür Dərnəyi” yayınları olaraq çap olunmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin publisistikasından danışarkən “Azərbaycan davası” məqaləsinin üstündən sükutla keçmək olmaz. Məqalədə deyilir: *“Davamız Azərbaycan davasıdır, bu, tarixi və milli bir davadır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu davanın tarixi fikir müəssisələri və onları qanlarıyla və canlarıyla*

təqdis etmiş qəhrəmanları vardır. Bu qəhrəmanlar sadəcə Milli Şura, Parlament və ya hökumətə mənsub olan şəxslərə inhisar etməz. İçlərində milli ideala, Azərbaycan fikrinə, yəni “Davamıza” ihanət (xəyanət) etmiş olanların da, maləsəf (təəssüflər ki) bulunduğu bu təşəkküllər dışında, şairimizin “Buzlu Cəhənnəm” dediyi sürgün yerlərində şəhadət camını içən, Xəzərin qanlı sularında ayaqlarına daşlar bağlanaraq boğdurulan neçə qurbanlarımız, şəhidlərimiz vardır. Sadəcə hökumət və ya parlament üzvü olmaq, insana özəl bir imtiyaz və şərəf verməz. Əsl imtiyaz, əsl şərəf ideyaya sədaqətdə və ona hüsnüyyət və səmimiyyətlə bağlı qalmaqdadır” [Rəsulzadə, 1954].

Onu da unutmamaq olmaz ki, 1920-ci ilin 27 Aprel hadisəsindən – Azərbaycanın bolşeviklər tərəfindən işğalından sonra Türkiyəyə getmiş azərbaycanlı mühacirlər məhz M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı altında təşkilatlanmış, Milli Mərkəz yaratmışlar.

1955-ci ilin martında Ankarada 3 dəfə “Azərbaycan” deyərək gözlərini əbədi yuman Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin ölümünə kədərlənən Kərim Yayıcı “Böyük mücahid” adlı məqalə yazdı və “Azərbaycan” dərgisinin 1955-ci il mart tarixli sayında dərc etdirdi. Məqalədə deyilirdi: “*O həyatında tək bir qayənin qulu və köləsi oldu: Vətənin və istiqlalın! İşdə, bu mühüm və ana qayədə həpimiz birləşməliyiz*”. Şairin M.Ə.Rəsulzadənin ölümünə yazdığı “batan günəş” adlı şeirindən iki misra isə Ankaranın Əsri qəbiristanlığında uyuyan Ulu Öndərin məzar daşına həkk olunmuşdur:

Yaşatmazdı qəlblərlə ümidsizlik və məlal
Onun məfkurəsiydi: haqq, müsəvat, istiqlal

[Sultanlı, 1998:28-29].

Nəticə/Conclusion

Xalqın müstəqillik idealının gerçəkləşməsində, Azərbaycanın tarixi dövlətçilik ənənələri zəminində milli dövlət quruluşunun dirçəldilməsində, milli isteqlal ideyalarının yayılmasında böyük xidmətləri olan, siyasi publisistikası ilə ədəbi-ictimai fikir tariximizə layiqli töhfələr verən görkəmli ictimai-siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövrü irsinin təhlili bir daha göstərdi ki:

– Azərbaycan mühacirət mətbuatının yaradıcısı və tanınmış xadimi M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərinin başlıca ideyası, qayəsi isteqlalçılıq, türkcülük, azərbaycançılıqdır;

– M.Ə.Rəsulzadənin çoxşaxəli yaradıcılığını bir ana xətt birləşdirir: mövzu rəngarəngliyi, milli-mənəvi, tarixi dəyərlərə məhəbbət, milli yaddaşa sayğı;

– Mühacir həyatının ağrı-acıları, Vətən həsrətinin gətirdiyi kədər, doğma yurd həsrəti;

– M.Ə.Rəsulzadənin toxunduğu mövzular bu gün üçün də aktualdır və bədii dəyərini saxlayır;

– Toxunduğu bütün mövzularda M.Ə.Rəsulzadə dövrün tələblərini, milli maraqları, vətən təəssübkeşliyini ön plana çəkir, milli və bəşəri dəyərlərə sayğı təbliğ edir.

Mühacirət irsinin, o cümlədən mətbuatının araşdırıcıları da məhz bu prinsipləri – Azərbaycan xalqına, onun milli-mənəvi sərvətinə xidmət etmək, dövlətçiliyin möhkəmləndirilməsi işinə yardımçı olmaq məramını əsas tutaraq xaricdə yaranmış və yaranmaqda olan irsin daha dərinədən tədqiqi və dəyərləndirilməsinə yeni töhfələr verməyə səy göstərməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT/REFERENCES

1. Əhmədli, B. (2017). Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: Təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. – Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı. – 376 s.

2. İsmayıl (2018). Yeni Qafqaziya // Şərq.az. 9 may 2018-ci il. <https://sherg.-az/-arxiv/47156>.

3. Rəsulzadə, M.Ə. (1954). Azərbaycan davası // Türkiyə, “Azərbaycan” aylıq kultur dərgisi. – sayı 2-3 (26-27).

4. Rəsulzadə, M.Ə. (2016). Mühacirət dövrü ədəbi-elmi irsindən seçmələr. I cild. – Bakı: “Elm”. – 173 s.

5. Sultanlı, V. (1998). Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı. – Bakı: “Şirvanəşr”. – 160 s.

6. Şəmsizadə, N. (2024). Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin azərbaycançılıq məfkurəsi // Xalqəzəti.az. 31 yanvar 2024-cü il. <https://xalqqazeti.az/-az/-siyaset/162597-mehemmed-emin-resulzadenin-azerbaycanciliq-mefkuresi>.

7. Tahirli, A. (2005). Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika. – Bakı: CBS nəşriyyatı. – 528 s.

8. Tahirli, A. (2002). Azərbaycan mühacirət mətbuatı (I hissə). – Bakı: QAPP-Poliqraf nəşriyyatı. – 160 s.

9. Yaqublu, N. (2011). Azərbaycan mühacirət irsi. – Bakı: “Elm və təhsil”. – 232 s.

Məqalə tarixçəsi

Daxil olub 23.01.2026

Qəbul edilib 12.02.2026

Nəşrə tövsiyə edib Razim Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent